

aufgenommen werde. Er bestimmte für die 300 Muselmänner darin ein Stadtviertel und setzte den Empfang des Zehnten von ihren Besitztümern fest. Das war nach der Einnahme von Amid¹.

Er fährt fort: Als die Muselmänner vor 305 der Stadt lagerten, lagerten sie auf einer dortigen Wiese an einer Wasserquelle. Dort auf der Wiese pflanzten sie ihre Lanzen auf. So wurde jener Ort 'Ain an Nāba² (die Quelle der Aufpflanzung der Lanzen) genannt bis heute³. 28./VIII. 1916.

Dr. Jos. Marquart.



ԱՊՐԵՄԵՐԵՑ ԿԵՐՈՂԻԿՈՍԵՑ ԴՐԻԱ- ԶԱՆԱԴԻՐՔ

Այլ եւ այլ անգամներ փորձուած է կազմ
մէլ Աղթամարայ կաթողիկոսաց ցանկը. բայց
ցայսօր չէ ընծայուած գոնէ մերձաւորապէս ճիշդ
ցանկ մը: Այս պահասութեան պատճառն են
անբաւական աղբերք: Սակայն եւ այն խոս-
տովանելու է որ այս նիւթով զբաղովներն
ըստ բաւականի փոյթ չեն տարած օգտուելու
ժանօթ՝ մատչելի աղբերներէն, որոնցմէ կա-
թողիկոսաց ցանկին եթէ ոչ ամրողութիւնը,
բայց հւ այնպէս մեծագոյն մասը կարելի էր
ճշգել:

Հատերը հիմնած են ԺԸ դարուն վեր-
ջերը կազմուած եւ ԺԸ դարուն ուրիշէ մը շա-
րունակուած Կոնդակի մը կամ Հաւաքա-
րանի մը վրայ, որ արուած է Աղթամարայ
կաթողիկոսաց յաջորդութիւնը 921է սկսեալ:
Այս ցանկի հետ կարծէ ծանօթանական հա-
մառօտիւ:

¹ Mālik al Aštar an Nachāt ist ein Held der verfälschten tamimitischen Ueberlieferung Saifs. Ueber die Tätigkeit des Chālid b. al Walid (armenisiert Քաղբը ու անգամ Բլութդուրցի⁴) in Amid vgl. al Balād, 1 V, 22f. nach al Wāgidi; Johannes Sarkavag bei Samuel Anec'i S. 81, 7ff. (Text Քաղբը, var. Քաղբը, Քաղբան) und bei Mehitbar Anec'i ed. Patkanean S. 47, 27ff. Dass er auch nach Maijāfāriqīn gekommen sei, scheint sonst nicht bezeugt.

² So Ibn al Azraq, Jāq. Հայութ.

³ Folgen Verse aus al Mūtanabbi (Diwan, S. 412 ed. DIETERICI).

Հաւաքարանու խորագիր կը կրէ. Յա-
ղագու ամենայն թեմից եւ վիճակիս մերոյ աթո-
սս Աղթամարայ սուրբ Խաչիս, որք յառաջա-
դցն կարգեցին իշխանք Հայոց, հանդերձ Տէր
Գէորգ կաթողիկոսիւն, որ եկին ի նաւակատիս
սուրբ Խաչին ի Թուականին Հայոց Գ.Ճ.¹,
Ասոր կից կայ Աշարք կաթողիկոսացն Աղթա-
մարայ², սկսեալ Եղիշէ կաթողիկոսէն (921)
մինչեւ Յովհաննէս Հատախիսցի († 1843): Գրու-
թեան սկիզբը իրը յառաջարան դրուած է
հետեւեալը.

Ես Կաղարս մինչ ի գործ նաւակալ ու-
թեան պատահեցայ ի կղզին Աղթամարու. բա-
զում բանիւ աղերսեցի Աղաջան մականուանեալ
Լուսարար Յովհաննէս վարգապետ եւ նա երաց
զդուոն գրքատանն, եւ իմ նայելով զամենայն
դրեանս, գտի փաքրիկ գիրք մի որ պարունակէր
զթիւ կաթողիկոսացն յԱղթամարու . . . զդալն
Տէր Գէորգայ կաթողիկոսին եւ զհաստատու-
թիւն Աթոռիս մինչեւ ցՏէր Զաքարիա որ Վախ-
ճանեցաւ յԱստան Քաղաքի († 1393): Կոյն-
պէս գտի աետրակ մի ի Զաքարիայէն մինչեւ
ցնիկողայսու կաթողիկոս († իրը 1750): Արդ
առաջին տետրակ պարունակէր . . . եւ զզ գործ
թեամին յԱղթամարու զօր շնորհեալ էր Տէր
Գեւորգայ կաթողիկոսին դատաստանաւ իւրով:
Եւ այն մադաղաթին վերայ գրեալ էր նշա-
նագրով, երկաթաղբլով եւ գաւաղանակերպ
զրով զօր զժուարաւ որ կարէր լնթեռնուլ
եւ այս գիրք գրեալ էր Եթովմայ Քար-
ուզէ . . . իսկ վերջին հատոր էր զրեալ ի տի-
րացու Կերսէսէ, որ էր յօյժ հաետոր եւ տե-
ղակ արտաքին փիլիսոփայական արուեստին . . .
Արդ իմ պատահեալ սոյն տետրակաց, յօյժ
ըրախացայ եւ լնթերցայ: Եւ զայս տեսանելով
հայրապետին Յովհաննու, հարկեաց ի վերայ իմ
գրել զայն այժմու ժամանակի զրով, զի դիւրին
լցին առ ի լնթեռնուլ. եւ ես յանձն առի ակա-
մայ, զի ոչ էի բաւական սյզմ բանի . . . Արդ
ի թուականութեան Ո.Մ.Ճ.Գ.ին (1824) եղեւ
աւարտ տետրակիս, որ կոչե Հաւաքարան աւ-
նուանց կաթողիկոսաց մեղսամած ձեռամբ
Կաղարիս. ի գաւառէն Փէշանտաշտայ, ի յար-
դիլի գեղէն Յասեղու, որդի տէր գրիգոր Քա-
հանայի, ի ցեղէն Խուլիփեանց . . .
“ Հաւաքարանութենէն պատմազրութեան-
ահա ըստ ամենայնի ինչ որ կընծայէ Հաւաքարա-

¹ Հայութ. Բ.Զ.Ա. 1897, էջ 388:

² Բ.Զ.Ա. էջ 414-416:

³ Բ.Հ. գանդիս. 1900, թ. 1191:

բանս, մանաւանդ կաթողիկոսաց շաբթին մէջ՝
տգիտակիան շարք մը անուանց — 921—1824
տարիներուն համար կը թուէ 111 կաթողիկոս,
— որոնց թուին մէջ իրրեւ հանգուցէ հանգոյց
յերեւան կ'ելլեն հազիւ քանի մ'անուն՝ որոնք
ծանօթ են այլուստ պատմութեան, անուններ
որոնք անշուշտ հեղինակին ծանօթութեան հա-
սած են վանքերու արձանագրութիւններէ կամ
առձեռն Յայսմաւութեաններէ:

Հեղինակն ըլլալու է նշյ ինքն նաւավարն
Ղազար Խալիֆին ան, ինչպէս կեղծեալ Խօսքերէն
Կ'իմացուի. Թերեւս ունեցած ըլլայ ի ձեռին
առաջնորդ մը՝ Ներսէս տիրացուի Կազմած ցանկը:
Հեղինակին եւ ոչ իսկ Վերջին 50 տարիներու
կաթողիկոսաց անունները ծանօթ եղած են:

Զեռագրէս օրինակ մը հանած է Հ. Ներսէս Սարգիսին Աղթամար այցելած ժամանակ՝ վենետիկի Միխիթ. Մատենադարանին համար ասկէ ծանօթ եղած է գրութիւնս Հ. Ալիշանի, որ անվատահելի նկատած է զայն¹: Ապա ընդարձակ յառաջբերութիւններով օգտուած է անկե Խփրիկեան լւր “Աղթամար” պատմական ուսումնասիրութեան մէջ², ուր տուած է անկէ “Ըսրը կաթողիկոսացն Աղթամարայ դիտողութեամբս թէ որոյ մեծագոյն մասը քննութեան եւ ճշգութեան կարօտ կը գտնեմ եւ որոյ վաւերականութեան եւ ստուգութեան չեմ կարող երաշխաւորել” (Էջ 414):

“Նյոն աղքահւրն լնդհանրապէս հիմ եղած
է նաեւ Խ. Գ. Լեռոնեանի ուսումնափրութեան՝
“Այժմամարայ կաթողիկոսները սկիզբէն ցվերջ³”

Անոնեանի այս աշխատասիրութիւնը առաջին ամիսուի գրութիւնն է Աղթամարաց կաթողիկոսութեան վրայ, ուր բաց ի Հաւաքարարաննեն Նկատի առած է Նաեւ այլ եւ այլ ձեռագրաց յիշատակարաններ եւ արձանագրութիւններ, եւ շատ մանրամասնութիւններ հազարգած է մանաւանդ Փլ—ՃԹ դարուց կա-

ՏԵՇԱՐԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒԹՅԱՆ ՏՎԱԿԱՆ 54:

8 Բիւզանդիոն 1900, թ. 1190-1200, 1202-1205:
Հեղինակն այս աշխատա թիւնն աւելի է հնարքակած «Աշ-
թամար եւ իւր կոմպոզիցիոն թիւնն խօսաբրով (513 էլ.)
ներկայացուցած է 1903ին Սահմալ Մերուսեան միջանա-
կարգացնական, որմէ նաև փարձատրուած է: Հսու աւ-
կարչեան թիւնան, որմէ նաև փարձատրուած է: Վասուոր կը վկայէ: Հիմ-
նակէս քննագատան ձրանու էֆ. Վասուոր կը վկայէ: Հիմ-
անուած է դարձեալ Ազթամարոց կեզչ Գաւազանադիրը
կամ՝ չափարարներ (Հման, Բիւզանդիոն 1903, թ. 2059):

թողիկոսաց մասին։ Ցաւ է որ Լեւսնեանի այս
աշխատասիրութիւնը միայն Բիւզանդիոննեւն
մատչելի է ինձի, ուր Բիւզանդիոնի Խմբա-
գրութիւնը շատ մը կարեւոր յիշատակարաններ,
որոնք անշռուշտ գործոյն ամէնէն յարդի մասը
ափիտ կազմէին, ի բաց յապատած է։

Հիմնուած Լեռնեանի ուսումնակրութեան
վրայ շատ կարեւոր ցանկ մը տուած է 1904ի
“Ընդարձակ Օրացցց Ս. Փրկչեան Հիւանդանոցի
Հայոց¹, (Կ. Պալիս, էջ 272—275 “Աթոռ Աշ-
թամարայի), ուր կազմողն (Դ. Խաչկոնց) ծանօ-
թութեան մէջ կը գրէ. “Միայն ստոյդ թուա-
կանները հաւաքուած են այս ցուցակին մէջ, ”
Առ այս, ինչպէս կ'երեւայ, կազմողն աշաց առջեւ
ունեցած է կարեւոր աղբերներ, բայց անոնց մէջ
եղած են նաեւ ոչ վստահելիներ ալ: Ցորչափ
աղբերներն յանուանէ չեն նշանակուիր, կարելի
չէ գնահատել ըստ արժանույն “կը յիշուի ո
բացատրութիւնն ինչ ինչ թուականներու քոյ:

թէ կեւսնեանի եւ թէ լնդ. Օրացոյցի
տուած այս ցանկերուն անծանօթ մնալով գիւտ
աւ, քչ. Աղանեանց՝ դիւտան Հայոց Պատմու-
թեան, Դ (Տփղիս 1908), էջ 771—72 տուած
է նոր ցանկ մ'ալ Աղթամարայ կաթողիկոսաց,
զօր, ինչպէս կ'ըսուի, կազմած է Փիրզալէմեան
զ. վրդ., եւ ճոխացուցած ինչ ինչ յաւելուած-
ներով Աղանեանց: Այս ցանկը համեմատու-
թեամբ նախորդներու շատ անբաւական է:

Մեր առաջիկայ Գաւազանագիրքը հիմ
նուած է բացարձակապէս ժամանակակից աղ-
թիւններու վրայ, յատկապէս ձեռագրաց յիշա-
տակարաններու եւ արձանագրութեանց վրայ,
զդոնք գտած եւ հաւաքած եմ այլ եւ այլ
վայրավատին աշխատութեանց մէջէն: Եթէ մենք
ալ չենք յաջողած ամէն մասամբ լրիւ ցանկ մը
տալ, բայց եւ այնպէս կը յուսանք թէ մեր աշ-
խատութեան հիման վրայ — ուր մի առ մի կը
նշանակուին տեղիք, հնար կըլլայ լրացնել պա-
կասը ապագային. մանաւանդ երբ լոյս տեսնեն
Եւ Լալայեանցի յԱղթամար եւ ի շրջակայս կաղ-
մած իրը 2000 ձեռագրաց ցուցակը եւ Փիր.
զալէմանի հաւաքած 1500 կտոր Յիշատակա-
րաններու:

⁴ Այս ցանկը տրամադրելու անհամար լից սեսաւ. Ընդուարձակ օրացցցի 1903 թվունի մէջ, էջ 240-41, յաշորդ տարբին աւելիք ճշգուած է եւ նոյնը հիմ եղած յաշորդ տարբիներուն համար (1905, էջ 214—15, 1906, էջ 334—35, 1907, էջ 134—35), զգալի փոփոխ թիւն կրած է 1908ի Օրացցցին մէջ (էջ 180—81), նոյնը պահուած է յաշորդ տարբին ալ (1909, էջ 287—88). 1910ի Օրացցցին մէջ դաւագանակիրք չէ տրուած:

Սկզբնաւորութիւն

Աղթամարսյ կաթողիկոսութեամ:

Կեղծ գրութիւն մը, որ Աղթամարայ կա-
թողիկոսական դիւանէն եղած կը համսրուի, Աղ-
թամարայ աթոռոցն սկզբնաւորութիւնը կ'ու զէ
ժ գարուն եղած համարիլ. որպէս թէ երբ
Արծրունեաց եւ վասպուրականի նախարարն խո-
րագէտն եւ փառասէր Գագիկ՝ թագաւոր եղաւ
երկրին, ու զած ըլլայ որ, ինչպէս ինքնագլուխ քա-
ղաքական տէր, այսպէս ալ եկեղեցական գլուխ
մ'ունենայ իր երկիրը. եւ հաւանութեամբ բա-
գրատունի թագաւորին Հայոց՝ Գէորգ կաթողի-
կոս Գագկայ եղաօր որդին՝ զւղիսէ ձեռնադրած
ըլլայ (յամի 921) եպիսկոպոսապետ բոլոր լա-
նայ ծովոն շրջակայ սահմանաց, հարաւային
կողմէն ալ մինչեւ Ճուղամերկ եւ Մուսուլ ըն-
դարձակելով անոր թեմերը¹: Եղիսէէն մինչեւ
Դաւիթ կաթողիկոս (1113) — երկու դարու
միջոց — 20 եպիսկոպոսապետ կը հաշուէ յա-
նուանէ այդ կեղծ գրութիւնը (Հաւաքարան),
որոնք սակայն ուրիշ կողմանէ ծանօթ չեն. ոչ
թովմա Արծրունիէն եւ ոչ ժամանակակից յի-
շատակարաններէ:

Բայց կարելի է կարծել թէ Գագիկ ինչպէս ինք զինքը թագաւոր կոչեց, սոյնպէս իր ցեղէն կարդած ըլլայ Վասպուրականի համար արքեպիսկոպոս-մետրապոլիտ մը, բայց ընդհանուր կաթողիկոսին ներքեւ. “Այլ թէ ինքնին եպիսկոպոս ձեռնադրելու իշխանութիւն ունէր, տարածակուսելի է, մանաւանդ թէ չէ ընդունելի”:

Արձունեաց թագաւորութիւնը գրեթէ
դար մը տեւեց. երբ վերջին թագաւորն Սենե-
քերիմ՝ ընտանեք եւ ձիաւորչ փոխազդուեցա-
ի Սեբաստիա (1021)³, հարկաւ նուազեցաւ իլ-
թողած երկրին եկեղեցական աթոռն ալ, թէւ-
դեռ երբեմն իր արքունի ցեղէն եպիսկոպոսներ
ալ նստան Աղթամարայ աթոռը, որ ջանաց միշտ
իր մեծապատուութիւնը պահէլ, եւ անշուշտ
ասոր համար էր որ Փիլարետ բռնաւորն այս Կող-
մերէս կաթողիկոս հրաւիրեց՝ փոխանակ Վկայա-
սիրին, եւ գոնէ քիչ ժամանակ մը բերաւ ու
նստեցուց իր սահմանները⁴:

Յայտնապէս այս մեծ հայրապետին՝ Ակայա-
սիրի ատեն կ'երեւայ Աղթամարայ կամ Վարա-

գայ եպիսկոպոսին գլուխ շարժելն, որ առանց
նախընթաց պատճառի կամ համարեալ իրաւանց
չէր կրնար ըլլալ:

Այսպիսի իրաւանց մէկն ալ կը համարէին¹
Վահան կաթողիկոսի Անիէն փախչելով Վաս-
պուրական դալն եւ հակառակ Ստեփանոս կաթո-
ղիկոսին՝ Աղթամար նստիլը. դարձեալ Ս. Լուսա-
որչի շատ մը թանկագին նշխարաց հօն մնացած
ըլլալը, ինչպէս Աթոռ, քօղ, գաւազան եւ այլն,
նոյնպէս Հռիփսիմեաց նշխարք, որոնք միշտ կա-
թողիկոսին քով կը պահուէին².

Բայց ամէնէն աւելի զօրեղ պատճառն
կընայ Նկատուիլ այն որ Բարսեղ կաթողիկոս
Ակայասիրին մահուլնէն ետքը և ի յաղկոյ
եւ ի խոռոշութեննէն ժամանակին ստիպուած՝
թողով Անի, ուր կը կենար ժամանակ մը, “փա-
խեաւ եւ եկեալ եմուտ յԱղթամար, եւ յետ
միոյ տարւոյ ել գնաց յԱթախ, ի Հէնին եւն.
եւ քիչ ետքը վախճանեցաւ ի Ծուղով³ († 1113):
Բարսեղ մահուլնէն յառաջ իրեն յաջորդ օծեց
Ապիրատ իշխանի որդին Գրիգորիս՝ Ներսէս Ծնոր-
չալոյ Եղբայրը (1113—1166), որ ատղայ
հասակաւ, էր՝ իբր 15 ամեալ⁴,

Մէկ կողմանէ անշուշտ բարսղի տարեւոր
ընակութիւնն յԱղթամար, եւ միւս կողմանէ
նախընթաց պատճառներու վրայ աւելցնելով
մասաւանդ⁵ նորընծայ Գրիգորիս կաթողիկոսին
անկատար հասակը՝ Դաւիթիթ Աղթամարայ սուրբ
Խաչին եպիսկոպոսը յայտնապես գլուխ բարձրա-
ցուց, եւ հիմ առնլով թէ սաթոռ է եւ այս
թագաւորացն Արծրունեաց, վայել է լինել եւ
պատրիարքութեան⁶, եւ քանի մոռութիշ եպիս-

1. Ապրան, էջ 116.

6. 92) 0 000. 73
6. 92) 0 000. 73

Ամս. Անեցի, էջ 12.

Սամ. Անեղի, Եղ

124. "աբհամարհէ զողով"
Ապրուն

Digitized by srujanika@gmail.com

կոպուներ ալ հաւանեցնելով իւր խորհրդին՝
“արարեալ ժողով եպիսկոպոսաց հնդից¹”, ինք
զինքը օծել տուաւ կաթողիկոս (1113), “ոչ
թէ միայն իր տեղական աթոռոյն, այլ եւ գուցէ
եւ բոլոր Հայոց²”。 թէպէտ եւ գագկայ իշխանութեան սահմաններէն անդին չանցաւ իր
բոնաբարած իրաւունքն, մանաւանդ աւելի ամ-
փոփ էր եւ եւս աւելի ամփոփուեցաւ յետոյ։
Վարդան յայտնապէս կը գրէ թէ “բայց ոչ
եղեւ ընկալեալ, ընդհանուրի կողմանէ։”

Իր կաթողիկոսութեան համամիտներէն էին
գլխաւորաբար արեւելեայք, ինչպէս Յայսմա-
ւուրի մէջ կ'ըստուի. “Ընկալան եւ հնազանդե-
ցան նմա իշխանքն եւ արքեպիսկոպոսունք արեւ-
ելից. եւ աթոռակալքն թագէսոփ առաքելոյն եւ
Տաթեւոյն, Բջնոյն եւ Համբատոյն, սոքա միա-
քանեցան առ Տէր Դաւիթի Աղթամարցի³։”

Բնականաբար այս ապստամբութիւնը մեծ
շփոթութիւն պատճառեց ի Աիլիկիա եւ ի Մեծ
Հայու. եւ Հարկ տեսնուեցաւ տարի մը ետքը
(Յայսմաւուրը) մեծ ժողովով քննել խնդիրը։

Դժբախտաբար այս ժողովոյն որոշումները
չեն հասած մեղի. չկայ նաեւ ժամանակա-
կից մանրապատում պատմիչ։ Այսպիս միայն
կ'աւանդուի թէ 2500 անձէ⁴ աւելի էին ժո-
ղովականք, որոնց թուին մէջ կային եպիսկոպոս-
ներ, իշխաններ, վարդապետներ, վանահայրեր
եւ արժանաւոր վանականք սուրբ Լեռինն, որոնք
միաբան հաւանութեամբ ապստամբ եւ անկանոն
Հրատարակեցին զրաւիթ եւ իր հետեւողները.
Կամ ինչպէս կը գրէ Ընորհալին՝ “Որք նզովեալ
հերքեցան յեկեղեցւոյ Քրիստոսի, եւ սրով բա-
նին Աստուծոյ հատեալ եւ ի բաց ընկեցան՝ որ-
պէս զնեխեալ եւ զիտեալ անդամ յառողջ
մարմնոյ եկեղեցւոյ, անէծս ցաւադինս հատեալ
ի դլուխ նոցա⁵։”

Ժողովոյն գումարման տեղն կը թուի ըլլալ
Սեաւ լեռը⁶, կամ ըստ Աղթանի՝ “հաւանորէն
ի սահմանս կարմիր վանաց⁷։”

1 Անդ: Հմմու, եւ Կիրակոս, էջ 70։

2 Ալլան, անդ, էջ 56։

3 Թ. 7, թղ. 530 ա. մեր Մատենադարանի: Հմմու, եւ
Արմ. Ընեցի, էջ 124. “Հաւանեցուցեալ ինքեան եւ զմթոռն
Արմեաց եւ զթարեսոփ առաքելոյն (Արոսազու)՝ տարի մի եւ
յետոյ դարձան նորա ի հնազանդութիւն մեծ աթոռոյն”,
4 Բատ Ընորհալոյ, էջ 134. Յայսմաւուրի մէջ

300 անձ կ'ըստի։

5 Ընդհանրական բան առ եպիսկոպոսունս, տպ. Ա-
նետ., էջ 134: “Նզովելի նկատմամբ Հմմու, Զամշ. Գու,
էջ 395-397։”

6 Դիւան Ե. 221 կ'ըստի թէ ժողովն գումարուեցաւ
ար Սեաւ լեռն, ըստ առնահափրատիւնան ժողովոյն։ Ժողո-
վոյս մասին Հմմու, եւ Զամշ. Գու 36-37։”

Ասոր վրայ արեւելեան եպիսկոպոսները
(Սիւնիք եւ Արտազ) կրկին հպատակեցան
Հռոմեական աթոռոյն. բայց Դաւիթ շարունակեց
մալ իւր ապստամբութեան մէջ. միաբանու-
թեան համար ձեռնարկուած բոլոր փորձերն ե-
ղան ապարդիւն¹. ինչպէս կը գրէ Ներսէս Ընոր-
հալի իւր Ընդհանրականին մէջ կծու խօսքերով.
“Որոց ոչ եկեալ ի միտս... գեռ եւս յամա-
ռեալ բորբոքին ի նոյն չարութեան, արբեալ եւ
յիմարեալ փառամոլ ախտիւ իրբեւ զգաղանս
կատաղիս ոչ դադարեն մուծանել զնուովութիւն
յառագաստ խաղաղութեան երկնաւոր հարմա-
րանի փեսայացեալ Բանին, զոր արեամբ գնեալ
աղատեաց ի չար մշակութեանց բանսարկուին։
Որոց արիւն ի գլուխ իւրեանց եղիցի. եւ վրէժ
չարութեան դործոց նոցին յանձինս իւրեանց
լոցի. (էջ 135):”

Սեաւ լեռան ժողովոյն մէջ Գրիգորիս Կա-
թողիկոսի նզովքը Աղթամարայ կաթողիկոսին եւ
անօր հնազանդոյ ժողովրդեան վրայ առանց
ազգեցութեան չմնաց. Աղթամարայ կաթողիկո-
սութիւնն իրը ապստամբութիւն մը, պառակ-
տումն ի միութենէն նկատուեցաւ եւ ազգին
մեծամասնութիւնը խորշեցաւ անոր յարաբե-
րութեանէն։ Սիսութեան նոր փորձեր եղան. բայց
առանց գործնական հետեւութեան։

Նզովքն բառնալու առաջին փորձն եղաւ
Գրիգոր Անաւարզեցւոյ (1293—1307) օրով.
Գժբախտաբար սակայն այս մասին ակնարկու-
թիւն մը միայն եղած է յետնոցս, առանց ման-
րամասնութեան. Գրիգոր Անաւարզեցի չեթում
թագաւորահօր աչքէն ինկած՝ պրսորի (բանտի⁸)
մէջ կ'ուղղէ առ չեթում խօսքերս. “ԶԱՂԹԱ-
մար օրհնել ետուր, նա տուր օրհնել զմեզ
այլ⁹: Այս ըրջանիս Աղթամարայ կաթողիկոսն
էր Զաքարիա, իմաստուն եւ ուսումնասէր ան-
ձնաւորութիւն մը։ Թէ Զաքարիայի կողմանէ
առաջարկուած է միութեան ինդիրը, թէ չե-
թում կանխած է Աիլիկիոյ աթոռոյն հետ բա-
րեկամ ունենալ արեւելցիներն եւ Աղթամա-
րեանք՝ յայտնի չէ. թերեւս չեթում շարժած
ըլլայ հոս Ստեփանոս Օրպէլեանի խորհրդով.
որ Զաքարիայի բարեկամներէն էր եւ անոր հետ

1 Հմմու. Արդարան, էջ 116. “Թէ եւ շատիցս եղեւ
աշխատ ընծայիւք եւ աղաշանօք, մանաւանդ ի յԱնոյ
գլխաւորացն, որոց գրէ մեծ նորհակալութիւն օրհնու-
թեամբ պատրիարքն Գրիգորիս ամենայն վանօրեւուր Սեաւ
կրինն, եւ վրակայ եպիսկոպոսացն ձեռագրովն։ Այս
ժուղթը չէ հասած մեղի։”

2 Թուղթ առ չեթում, առ Գուլանոսի, Ա. էջ 439:

թղթակցութեան մէջ¹, ինչ մեկնութիւն ալ ու-
զենք տալ Անաւարզեցւոյ լակոնական խօսքին՝
այն ստոյգ է որ միութիւնն տեւական նշանակու-
թիւն մը չունեցաւ: Միսիթար կաթողիկոս Սոյց
1345ի ժողովոյն մէջ պարզ՝ արքեպիսկոպոսու-
թիւն, գիտէ Աղթամարայ թեմը², եւ Դանիէլ
Դաւրիթեցի³՝ հակառակաթոռ կաթողիկոս կանունէ:

Տաք վիճմանց առարկայ եղաւ ինդիրս
1409ին, գրիգոր Տաթեւացի, որուն հայոն ՚ի
Քաջբերունեաց, էր⁴ (եւ ինքն ալ ՚աշխարհաւ
Քաջբերունի⁵, կըսուի՝ հաւանօրէն ծննդեամբն),
իւր հանած հոչակին անպատուաբեր համարելով
Աղթամարայ նղովեալ կաթողիկոսական թեմին
պատկանիլ, որով յինքն կը ձգէր նաեւ նղովքը,
1408ին աշնան ՚վասն տեսլեան գիշերոյ: կը
շարժի Տաթեւէն եւ կու գայ Մեծոփ: ուր
՚ի ինդիր ելեալ վասն կապանաց Աղթամարայ,
եւ մեծահանդէս ժողով արարեալ՝ արձակեաց
զամենեսեան (ի կապանաց) հնոց կաթողիկոսաց
մերոց⁶: Տաթեւացի իւր այս միջամառութիւնն
՚ըստ հրամանի հոգւոյն՝ այսպէս կը բացատրէ
՚Առ բնակիչս Արձիշյ, Բերկոյ եւ Արծկոյ
Թղթին մէջ⁷. ՚…տեսեալ զգեղցիկ կարգդ
ձեր եւ զպայցառ քրիստոնէութիւն յոյժ ուրա-
ևացաք, բայց վասն անիծից նախնեացն, որ կայ
ի վերայ աշխարհացդ, վասն ապստամբութեան
առաջնորդաց սուտանուն կաթողիկոսաց, որ ի
ծովն Աղթամարայ, յոյժ տրտում կայի եւ
խնդրէի ելս գտանել իրացն զի մի բազմութիւն
անմեղ քրիստոնէիցդ ի ներքոյ բանադրանացն
մասցեն: Նև մինչ էի յայս յաղէտ տարա-
կուսի, հրաման լնկալայ ի տեսլեան, եթէ
զօր ինչ խորհեալ ես արա վաղվաղակի, եւ իմ
ձեռնարկեալ գրով արձանացրեցին: Աւելի եր-
կար կը տեղեկադրէ այս նկատմամբ առ Յակոբ
Կաթողիկոս Թղթին մէջ⁸:

Թէ ինչ իրաւունքով կրցաւ Տաթեւացին
բաժնեւ Քաջբերունիքն Աղթամարէն եւ արձա-
կել նղովքը այն ամէնուն համար, որոնք կը
միաբանէին Սոյց կաթողիկոսին հետ, աւելորդ է

1 Դան. Աղթամարցի ի վերջ թ. Արձր., էջ 319:

2 Mansi, Supl. t. III, p. 522.

3 Hist. des Croisades, Doc. armén. II, p. 628.

4 Թովմ. Մեծոփ. Պատմ. Լանկ Թամուրի, էջ 50:

5 ԱՐԻԾ. 1913, էջ 753:

6 Թովմ. Մեծոփ., էջ 52:

7 Բ.Զ.Մ. 1898, էջ 130:

8 Կ մէջ բերուած Զամէհան գ. 455-457, ուր ման-
րաման կը խօսուի գիտաց մասի: ինչ ինչ կը տեսնենք
վարը, երբ կը խօսինք Դաւիթ՝ կաթողիկոսի վայ:

Երկար հարցաքննել. ըստ Զամէհանի Յակոբ կա-
թողիկոս վաւերացուց Տաթեւացւոյ արձակում:
Տաթեւացւոյ ձեռնարկութիւնը չյաջողեցաւ
յուսացածին պէս: թէեւ ի սկզբան ունեցաւ
համամիտներ, ինչպէս ինքը կ'ըսէր, բայց ապա
՚բարիատեացն սատանայ՝ հանեալ յարուցմունս
ի յընտանեաց մերոց եւ յաշակերտաց, նա եւ ի
բուն իսկ բոնաւորաց: Եւ իմ յոյժ տրտում
դողով զի ոչ եղեւ զրաւ մերումն բանի, որ-
պէս եւ ձեզ է յայտնի, կը գրէ Արձիշեցի-
ներուն¹: Որպէս զի սակայն գործը շարունակուի²:
Տաթեւացի այս ինքնատուր իշխանութիւնն
1410ին փոխանցեց իւր աշակերտին թովմա
Մեծոփեցւոյ: որուն համար այսպէս կը գրէր³
յամի 1410 Ելեւանէն առ քաղաքացին ՚Ար-
ճիշց եւ Բերկրոց եւ Արծկոյ, եւ այլ շրջապատ
գեղերէիցոյ: ՚Եւ Կարդեալ կացուցի զգա մեզ
երեսիսաւան... եւ ետու դմա հրաման եւ իշ-
խանութիւն... զմեթակատար գործն մեր ի գլուխ
եւ յաւարտ հասուցանել: Ոչ հնազանդի Աղ-
թամարայ: Եւ ոչ տայ թոյլ այլոց ի հնազան-
դութիւն նոցին... այլ եւ ետու դմա հրաման.
զի զբանագրեալն ի մենջ ըստ հրամանի Հոգւոյն,
զօր եմ զրեալ ի պատճառս բանի եւ գրով
արձանացուցեալ, որ է իսկ եւ ի ձերումդ միջի,
եթէ զջանան եւ գան ի հնազանդութիւն սուրբ
աթոռոց եւ աջոյ Լուսաւորչին...: Սակայն
թովմա Մեծոփեցի իւր կողմանէ միջամուխ չեղաւ
ամենեւին այս խնդրոյն, մինչեւ որ լնտրուեցաւ
կիրակոս կաթողիկոս (1441) եւ անոր քով միջ-
նորդելով արձակել տուաւ Աղթամարայ կա-
թովիկոսութիւնը նղովքէն, ինչպէս թովմայի
կենսագիրն կը գրէ⁴.

՚Եւ Տէր Կիրակոս կաթողիկոսն զամենայն
անէծքս երարձ ի բանագրողաց եւ ի բանա-

1 Բ.Զ.Մ. 1898, էջ 131:

2 Վայ Խանին՝ Ձերեւո Գրիգորի ձեռքէն (Հման-
կար, Ցուց, թ. 55 Նման գրամիւն մը յանուն Գրիգորի)
եւած կը թուի Վենետիկի թ. 1177 Կանոնագրոց (յամէ 1669
գրուած ի Կ.Պոլս) մէջ պահուած ճառու՝ Ահանուր եւ բանք
գեղցիկ եւ յոյժ պիտանի վասն աթոռուցն Աղթամարայ որ
են ի ներոց բանագրանացց: ՚Յօրում՝ հեղինակն — ինչ-
պէս կը գրէ Կիրիկեան — ազգային եկեղեցւոյ միութեան
փափառք վառուած՝ կը ջանայ ապօրինի եւ հակառակա-
թոռ եւ նկովց Ենթարկուած ցոյցընելով Աղթամարայ
աթոռը եւ նորա հնապանդութեան ներքեւ գտնուող ժո-
ղովուրդը, ի մութիւն եւ ի հնազանդութիւն յորդորել
զամենեան Հայոց ընդհանուր Հայրապետի որ ի Արք Կիլի-
կիոց: Բ.Զ.Մ. 1898, էջ 128-129:

3 Սիսական, էջ 239-240 եւ Բ.Զ.Մ. 1898, էջ 131:

4 Պարատ, 1913, էջ 746, Հման. անդ 1914,
էջ 76-77: Տէս եւ Թովմ. Մեծոփ. Յեթու Յեղատակարանն, էջ 84-85:

գրելցն վկայութեամբ սուրբ էջմիածնին եւ
միջնորդութեամբ ժբ վարդապետաց եւ ժբ ե-
պիսկոպոսաց եւ բազում կրօնաւորաց։ Եւ յայս
որ պատճառ եւ միջնորդ եւ օգնական աղատու-
թեան եւ օրհնութեան լուսաւոր հոգին եղեւ,
մեծ վարդապետ Թովմա։

Աիրակոս կաթողիկոսի արձակման կոնդակն
պահած է Ղազար Զահկեցի¹, որուն ամբողջու-
թիւնն իբրեւ կարեւոր վաւերաթուղթ մը ԱՂ-
թամարայ կաթողիկոսութեան պատմութեան
համար՝ ուշադրութեան արժանի է:

Յաշորդ գարերուն սակայն չպահսեցան
ինդիրներ էջմիածնի եւ Աղթամարայ կաթողի-
կոսաց մէջ, մասնաւորապէս իրաւասութեան
սահմանաց մասին:

Աղթամարայ նորակազմ կաթողիկոսութեան կառավարչական ձեւին վրայ ոչինչ գիտենք. ինչպէս նաև կաթողիկոսական ընտրութեան եւ նույրապետութեան սահմաններուն վրայ: Արդէն յիշեցինք թէ կաթողիկոսութիւնն ի սկզբան ունէր իւր իրաւասութեան ներքեւ բաց ի Վասպուրականէն՝ նաև Սիւնիքն եւ Արտազ. վերջին երկու նահանգներն տարի մը վերջը բաժնուեցան, թէեւ գեռ 1216ին կը յիշուի թէ Տաթեւու եպիփոպոսն Յովհաննէս յԱղթամար ընդունեցաւ իւր ձեռնադրութիւնը (Ստեփ. Օրպէլ. Էջ 251. Հմմտ. եւ Սիսական, Էջ 232). բայց հակառակ իրաւանց եւ սովորութեան: Մասնաւորապէս Աղթամարայ թեմերէն կը յիշուին ԺԴ. դարուն՝ Արձէշ, Խերկրի, Խիզան, մէկ խօսքով՝ Քաջըերունիք ամերոջ: Յաջորդ դարերուն ըստ պարագայից՝ այս սահմանն մերթ ընդարձակուած է եւ մերթ սեղմուած: Ակերչէն պիտի տեսնենք որ ԺԵ դարուն երկրորդ կէսին Աղթամարայ կաթողիկոսը մինչեւ անդամ տիրացած է Էջմիածնի, թէեւ սակաւատեւ ժամանակով: Ակերջին դարերու մէջ երկար խնդիրներու դուռ բացած է երկու աթոռներուն՝ Էջմիածնի եւ Աղթամարայ՝ իրաւասութեան սահմաններու վէճը: Մասնաւորապէս ԺԶ. դէկտ դարերուն կը բաղձային Աղթամարցիք իրենց հետ միացնել Վան, Բերկրի, Արձէշ, Խլամիշէշ, Մուշ, Խօսապ եւ մինչեւ Խմիդ տարածուող երկիրները: Ասոնցմէ մաս մը, Բերկրի Արձէշ եւ Խլամի սոուզիւ Աղթամարայ կը վերաբերէր մինչեւ ԺԵ դարը (տես այս Նկատմամբ վարքը): Ուշափ ալ հետաքրքրական է կէ

տիս քննութիւնը, բայց դժուարին ձիշդ եղաւ-
կացութեան մը հասնիլ՝ անբա. ական աղբիւր-
ներու պատճառաւ:

1345ին կըսուի թէ Աղթամարայ կա-
լողիկոսութիւնն իբր 14 եպիսկոպոսական ա-
թոռ ունէր իւր ներքեւ (Գանիէլ Գաւրիմեցի,
Doc. armén. II, p. 628)¹.

կաթողիկոսական ամեռուն ի սկզբանէ անտի
սեպհական մմաց Արծրունեան (Գ.ադկայ) տան,
ուստի յաջորդութիւննոյն ամոռին վրայ՝ կ'անց-
նէր միշտ տոհմին անդամներէն միցն, յատկա-
պէս կաթողիկոսին եղաօր որդուոյ մը, եւ եթէ կը
պակսէր այս՝ Հօրեղօքորդուոյ եւ կամ ուրիշ
մերձաւոր ազգականի մը։ Եւ որպէս զի ուրիշ-
ներու ոտնձգութեամբ չխափանուէր այս կերպ
յաջորդութիւնը՝ կաթողիկոսներն կը կանխէին
իրենց կենդանութեան ընտրել եւ ձեռնադրել
յաջորդը. որ սակայն իւր իշխանութիւնը միայն
կաթողիկոսին մահունէ ետքը կրնար գործա-
ծել Այս է պատճառը որ Աղթամարայ կաթո-
ղիկոսք կը պարծէին միշտ իրենց “յազգէ թա-
գաւորաց”։ “ի տոհմէ թագաւորին Գ.ադկայ, ըլլալուն վրայ. եւ իրենց ազգականք կը կրէին
յաճախ “թագաւոր, կամ” արքայուն տիտղոսը
ընտրութեան այս կերպը առիթ առն-
լով կ'ամբաստանէր 1340ին Կերսէս Պալիկնց
Հայերը՝ թէ անոնք ի կենդանութեան կաթողի-
կոսին կ'ընտրեն յաջորդը (Mansi, Suppl. III
p. 522.)

Կաթողիկոսք իրենց ընտրութենէն ետքը
կը ներկայանային նոյն կողմանց այլազգի բռնա-
կալին եւ կ'ընդունէլին անկէ հաստատութիւն. կը
պատահէր երբեմն որ — հակառակորդաց ջան-
քերու առաջն առնլու համար — նաեւ կաշոք
կ'ընձեռէին բռնակայաց:

Բնականաբար եկեղեցական օրինօք ընտրութիւն չէր կարելի համարիլ այսպիսի ընտրութիւն մը. եւ Ներսէս Ծնորհալի իրաւունք ուներ բոլորելու եւ ապօրինի համարելու նյունը, ըսելով. «Զինչ է ասել եւ զմօրէն այսողիկ շարեաց՝ զյայտնապէս հակառակացն ճշմարտութեան, եւ սրբոյ աթոռոյ Լոսաւորչին, որը ինքնաշարժ ախտիք եւ ըռնակալաց աշխարհի հրամանօք, զանձին իրեանց յայս աշուինան հոգեւոր բարձրութեան ծգեն, եւ ոչ ընտրութեամբ Աստուծոյ աստուածայնոց արանց համօրէն ազգիս, որպէս օրէնն պահանջեն (Եջ 133):

1 Դրախտ յանկալի, Կ. Պողոս 1735, էջ 618-620:
2 Զամշեան Գ. 488 որ ծանօթ է Առդակիս՝ ան-
շման. Ե. Զամշեան Գ. 488 որ ծանօթ է Առդակիս՝ ան-

Յաջորդ՝ յատկապէս վերջին ժԷ—ԺԹ դարերուն Գրիգորիսեանց շառաւղին շիջանելէն ետքը, երբ Աղթամարայ Աթոռին վրայ երեւցան ապիկար անձնաւորութիւններ, որոնք շահու եւ փառքի համար աւելի, քան հօտին բարօրութեան համար կը ձգտէին գահին, բոլորովին նսեմացաւ կաթողիկոսութեան փայլը, կաշառք, կուսակցական կոփւներ գերիշխող եղան, արեւու ծագման հետ նոր կաթողիկոս յերեւան կ'ելքը Աթոռին վրայ. ամէնն ալ իրարմէ ապիկար եւ աննշանակ: Ցանցառ չեն դէպքեր դժբախտաբար, երբ այս անընդհատ փոփոխութիւնն նոյն իսկ անարդ՝ դաւաճանական պարագաներու մէջ տեղի կ'ունենար, մանաւանդ վերջին շրջանին, որով եւ կորսնցուց Աթոռն իւր կարեւորութեան վերջին նշոյներն ալ. եւ յաչ ամէնուն աւելորդ նկատուեցաւ բոլորովին Աթոռին գյութիւնը:

Իրաց այս վիճակին քաջ գիտակ Էջմիածնի կաթողիկոսութիւնը ժամանակ ժամանակ փորձեր ըրած է միջամտելու Աղթամարայ կաթողիկոսաց Խնդիրներու: Այս միջամտութեան առաջին յիշտակութեան կը պատահինք Փիլիպպոս կաթողիկոսի (1633—1655) օրով, որուն մասին կը գրէ Սայ Սիմէն կաթողիկոս իւր առ Փիլիպպոս ընդդիմարանական թղթին մէջ այսպէս (ԱՐԵ. 1904, էջ 381).

“Դուք ընդէլու զԱղուանից տունն յափշտակեցիք զոր ի ձեր թուղթն զրեալ էլք, թէ ինքն գլուխ աթոռ է ի սուրբ Լուսաւորչէն կարգեալ: Նոյնպէս եւ զԱղթամարայն ընդ ձեր իշխանութեամբ նուածեցիք, որ ԽՃիջ տարի է, որ ինքնագլուխ կաթողիկոսք են. թէպէտ գիրք կու պարսաւեն: Տես ես եղայ յարող տուն առ տուն թէ դու Ռւտելով զտունս այրեաց, պատճառանօք երկարեալ զաղթմա, զի առաւել դատաստանն ընդունիցին:”

Ցաւ է որ Սիմէնի թղթին մէջ աւելի մանրամասնութիւններ չեն աւանդուած այս կարեւոր իննդրս վրայ: Բայց շարժումը, որ անդամ մը սիսաւ, շարունակուած կը տեսնենք. Եղիազարի (1682—1691) կաթողիկոսութեան առաջին տարին Էջմիածնին կը գտնենք Աղթամարայ Թովմաս կաթողիկոսը, ուր Եղիազարէն կ'օժուի եւ “կը բառնայ զըմբոստութիւն ի նախնեաց առաջնոց հայրապետաց, եւ կը դառնայ Աղթամար հանդերձ սրբալյս մեռնաւեն, եւ ինչպէս կ'ըսուի եղեն յէջմիածնին եւ յԱղթամար մի հօտ եւ մի հովիւ¹, (1683): Այս դէպքը կրկնուեցաւ ապա նիկողայոս եւ Թովմաս Բ.

¹ Բնագանդին 1900, Թ. 1198:

(1761—1783) կաթողիկոսաց օրով, օրոնք իրենց օծումն եւ վերահաստատութիւնն ընդունեցան առ ոսս Ղազար եւ Սիմէն կաթողիկոսաց. Թովմաս մինչեւ իսկ առանձին բազմակիրպայմանաւորութեամբ պարտաւորեց իւր յաջորդները, որ այսուհետեւ Աղթամարայ կաթողիկոսները իրենց ընտրութեան հաստատութիւնն եւ օծումը Էջմիածնի կաթողիկոսներէն առողիկոսներէն առնուն եւ մասն անոնց գերիշխանութեան հնագանդ: Թէեւ գործնական երկարատեւ նշանակութիւնը մը չունեցաւ այս պայմանաւորութիւնը գերիշխանութիւնը միշտ ճանչցան Աղթամարցիք: Էջմիածնի կաթողիկոսաց վերաբերութիւնն դէպի Աղթամարայ թեմն լաւ կարելի է տեսնել զուկաս կաթողիկոսի 1791 թուին առ Ախիջան աղա ի վան գրած թղթէն, ուր կաթողիկոսական թիկնածուներու վրայ խօսելով կ'ըսուի. “...բայց վասն այլոց՝ զորս ի միջյ իւրեանց ընտրել կամիցին, մեղ չէ փշթ: Զի եթէ մեղ եւ քեզ անսացող լինցիցին ողօրմէլիք այնդիքի, մեք ունիմք տալ նոցա զնորհուրդս պատշաճագցն եւ օդտակար. այլ գիտեմք զի ոչ անսան մեղ. իսկ որովհետեւ յազգէ եւ եկեղեցւոյ մերմէ են, եւ ոչ պարտին մաշ առանց հոգեւոր այցելուի, ...արժան է մեղ խորհել զնոցն (Դիւան, Դ. էջ 552):

ԺԹ դարէն սկսեալ ենթարկուեցաւ Աղթամարայ կաթողիկոսութիւնը Կ.Պոլսոյ Ազգ Պատրիարքանին: Վերջին ժամանակի կաթողիկոսաց գայթակշական կոփւներն ու անհոգ կառավարութիւնը պատճառ եղան որ այլ եւս նշանակութիւնը կորսնցուցած Աթոռն բարձուի: Արդեամբք ալ խաչատուր կաթողիկոսի մահուամբ (1895) վերջացաւ նաեւ Աղթամարայ կաթողիկոսութիւնը:

“Հիմայ այս աթոռին մատակարարութիւնը այնքան փայլուն երեւոյթ մը չունի: Վանական Տնօրէն խորհուրդ մը եւ նոր կաղմած քաղաքական առժամեայ ժողով մը տեղապահի մը նախագահութեամբ կը վարեն գործերը Կ.Պոլսոյ Պատրիարքանին վերին հսկողութեան ներքեւ¹:

Անցնինք այժմ կաթողիկոսաց յաջորդութեան:

(Շաբաթականի)

Հ. Ն. Ակնինեան

¹ Ըստ Օր. 1908, էջ 347: